

9.

A tudáskeretek elemzése szaknyelvi szövegben (A formalizálás lehetőségei)

DOBI EDIT—KUKI ÁKOS

A szöveg jelentéstani összefüggése elsősorban a szójelentések összefüggésére vezethető vissza, ennek megfelelően a szövegkohézió vizsgálata kapcsolatba hozható a szójelentés vizsgálatával. A szójelentés vizsgálata — a szövegösszefüggés szemszögéből — a tudáskeret elemei közötti jelentésviszonyoknak az elemzését jelenti, illetve az egyes tudáskeretek közötti kapcsolatok vizsgálatát.

A szaknyelvi szövegek általában következetesen felépített jelentésszerkezetet kínálnak az elemzőnek. A szerző az egyértelműség eszközeként a szóválasztásban és a mondatfűzésben is olyan formák használatára törekszik, amelyekkel a jelentésviszonyok explicitté tehetők. A vizsgálat tárgyául választott szövegrész Kálmán Béla *A nevek világa* című kötetének kezdő szakasza, amely — a nem szakavatott olvasó számára is rendkívül érthetően — az egyes tulajdonnévtípusok eredetével foglalkozik.

A szaknyelvi szövegek jellemzően egyizotópiás szövegek vagy olyan szövegek, amelyekben egy fő izotópiásik mellett néhány kevésbé meghatározó (de a kohézióban szerepet játszó) izotópiásik állapítható meg. Az egyes izotópiásikok egy-egy tudáskeret elemeiből szerveződnek. A tudáskeret hívószava jellegzetesen a szöveg valamely kulcsszava, *A nevek világában a név*.

A szaknyelvi szövegek mondatfűzésében is többnyire olyan (jól tipologizálható) formák fedezhetők fel, amelyek az értelmezést egyszerűbbé teszik: mint például a Békési Imre által megállapított — leginkább az érvelő szövegekre jellemző — elemi jelentésszerkezet, amely két viszonynak a viszonyából jön létre. E két viszony között nem (grammatikai értelemben vett) hierarchia van, hanem helyzeti, s — a helyzettel járó — szerepkülönbség. (Békési) A vizsgált szövegrészben például: *Mivel a nagyobb vizeket, hegyeket már az ősi időkben elnevezte valamilyen emberi közösség, ezek a nevek pedig az évezredek folyamán egyik néptől a másikig öröklődtek, nem mindegyiknek a nevét tudjuk megfejtetni.* E mondat jelentéssémája: 1 KAPCSOLAT 2 OK-OKOZAT 3, ahol a főviszony az ok-okozati, az alviszony pedig a kapcsolatos viszony.

A tudáskeretek szerepét a szaknyelvi szöveg kohéziójában két megközelítésből vizsgáljuk:

Az első megközelítés Petőfi S. János modelljét követő vizsgálat; amely a szövegeknek vertikális és horizontális szerveződését elemzi, illetve azt, hogy az ezekben a szerveződésekben kirajzolódó összefüggésekben milyen szerep jut a tudáskeret(ek) elemei közötti jelentéskapcsolatoknak.

A másik megközelítés korpusznyelvészeti: abból a feltevésből kiindulva, hogy bármely szövegkorpusz szójelentései között formalizálható szabályszerűségek rajzolódnak ki, azt kívánja feltárni, hogy ezek a jelentés-összefüggések mennyiben formalizálhatók.

1. A szövegösszefüggést biztosító jelentésviszonyok vizsgálata

1.1. A szövegegységek vertikális és horizontális szerveződésének elemzése

Petőfi S. János a szöveg és a szövegösszefüggés fogalmát a szemiotikai textológia keretében értelmezi: szövegnek tekint „minden olyan (verbális vagy verbális összetevőt is tartalmazó) nyelvi objektumot, amely egy adott vagy feltételezett kommunikációs helyzetben, egy adott vagy feltételezett funkciónak (intenciónak) eleget tevő, összefüggőnek és teljesnek tekinthető *tényállás-konfigurációt* juttat kifejezésre összefüggő és teljes megformáltságúnak tekinthető *szövegmondat/szövegmondatlánc* formájában”. (Petőfi 2004: 11)

E meghatározás kifejezi a Petőfi-féle szövegvizsgálatnak azt a sajátosságát, hogy bármely nyelvileg megvalósuló objektum a nyelvi sík és a nyelvileg kifejeződő valóságsík kapcsolataként létezik, ahol külön beszélhetünk a nyelvi sík összefüggéséről és a valóságsík összefüggéséről. Petőfi S. a szövegösszefüggés nyelvi síkján kohézióról és konnexitásról, a valóságsík — azaz a tényállás-konfigurációk — összefüggésével kapcsolatban konstringenciáról beszél. Az összefüggéstípusok viszonyára nézve azt a szabályt fogalmazza meg, hogy a szövegnek a konnexitás és a kohézió sem feltétele, egyedüli feltétele a konstringencia és a tényállásspecifikus horizontális organizáció, amely feltételt a koherencia feltételének nevezi. (Petőfi 2004: 11)

Elemzésre az alábbi szövegrészt választottuk:

T1:

A nevek világa

Előszó

Minden tulajdonnév végső soron köznévből származik. Így minden személynévnek és helynévnek volt eredetileg jelentése is. Mivel azonban a személynévek és helynévek rendszerint több évszázados vagy évezredes múltra tekintenek vissza, egy-egy helynév vagy személynév gyakran csak értelmetlen, pusztá hangsor a mai magyar ember számára. Vezetéckneveink csupán néhány száz éve-

sek, ezért sok érthető közülük, mint *Kovács, Nagy, Fazekas, Veres, Arany*. Sokat viszont csak a szakember tud megfejteni, mint *Bartók, Balla, Dékány, Gerencsér, Molnos*, mert ma már elavult szavakból vagy tájszavakból keletkeztek. Számos, nálunk is használatos név idegen nyelvből való, mint *Novák, Hirt, Valentini*. Keresztneveink nagy része héber, görög vagy latin eredetű, kisebb részük germán, szláv vagy török. Az eredeti magyar nevek száma elég csekély. A legtöbb ember nem maga választja meg a nevét. Vezetéknévét apjától örökli, keresztnévét rendszerint szülei határozzák meg. Esetleges ragadványnevét az a közösség ruházza rá, amelyben él. Nevét azonban hivatalosan is megváltoztathatja, egyesek (főleg művészek) pedig álnevet (művészi nevet) választanak maguknak.

A helyneveket rendszerint egy közösség adja, hogy a természetben könnyebben tájékozódhassék. Mivel a nagyobb vizeket, hegyeket már az ősi időkben elnevezte valamilyen emberi közösség, ezek a nevek pedig az évezredek folyamán egyik néptől a másikig öröklődtek, nem mindegyiknek a nevét tudjuk megfejteni, sőt gyakran azt sem tudjuk eldönteni, milyen nyelvű népcsoport nevezte el (pl. *Duna, Tisza, Alpok*).

T1/1:

Az *első fokú* (egyszerű) [=K], valamint az összetett *másod-* [=K⁰] és a kétszeresen vagy többszörösen összetett [=K^{00...}] *harmadfokú*, illetve többfokú lexikai makroegységek lánc¹:

[K0¹]A nevek világa

[K0²]Előszó

[K1]Minden tulajdonnév végső soron köznévből származik. [K2]Így minden személynévnek és helynévnek volt eredetileg jelentése is. [K3⁰][K3.1]Mivel [K3.2]azonban [K3.1]a személynévek és helynevek rendszerint több évszázados vagy évezredes múltra tekintenek vissza, [K3.2]egy-egy helynév vagy személynév gyakran csak értelmetlen, puszta hangsor a mai magyar ember számára. [K4⁰⁰][K4.1]Vezetéknéveink csupán néhány száz évesek, [K4.2⁰][K4.2.1]ezért sok érthető közülük, [K4.2.2]mint *Kovács, Nagy, Fazekas, Veres, Arany*. [K5⁰⁰][K5.1⁰][K5.1.1]Sokat viszont csak a szakember tud megfejteni, [K5.1.2]mint *Bartók, Balla, Dékány, Gerencsér, Molnos*, [K5.2]mert ma már elavult szavakból vagy tájszavakból keletkeztek. [K6⁰][K6.1]Számos, nálunk is használatos név idegen nyelvből való, [K6.2]mint *Novák, Hirt, Valentini*. [K7⁰][K7.1]Keresztneveink nagy része héber, görög vagy latin eredetű, [K7.2]kisebb részük germán, szláv vagy török. [K8]Az eredeti magyar nevek száma elég csekély.

¹ Mivel az elemzésben nem játszik lényeges szerepet a mondatbeli összetevők lineáris elrendezésének vizsgálata, az összetartozó elemek konkatenálásától eltekintettünk.

[K9]A legtöbb ember nem maga választja meg a nevét. [K10⁰][K10.1]Vezetéknévét apjától öröklí, [K10.2]keresztnevét rendszerint szülei határozzák meg. [K11⁰][K11.1]Esetleges ragadványnevét az a közösség ruházza rá, [K11.2]amelyben él. [K12⁰][K12.1]Nevét azonban hivatalosan is megváltoztathatja, [K12.2]egyesek (főleg művészek) pedig álnevet (művészi nevet) választanak maguknak.

[K13⁰][K13.1]A helyneveket rendszerint egy közösség adja, [K13.2]hogya természetben könnyebben tájékozódhassék. [K14⁰⁰][K14.1⁰⁰][K14.1.1⁰]-[K14.1.1.1]Mivel a nagyobb vizeket, hegyeket már az ősi időkben elnevezte valamilyen emberi közösség, [K14.1.1.2]ezek a nevek pedig az évezredek folyamán egyik néptől a másikig öröklődtek, [K14.1.2]nem mindegyiknek a nevét tudjuk megfejteti, [K14.2⁰⁰][K14.2.1⁰][K14.2.1.1]sőt gyakran azt sem tudjuk eldönteni, [K14.2.1.2]milyen nyelvű népcsoport nevezte el ([K14.2.2]pl. *Duna, Tisza, Alpok*).

T1/2:

Az *első fokú* (egyszerű) [=K], valamint az összetett *másod-* [=K⁰] és a kétszeresen vagy többszörösen összetett [=K⁰⁰...] *harmadfokú*, illetve többfokú lexikai makroegységek láncá nominális referenciaindexekkel kiegészítve²:

[K0¹]A nevek[=i01] világa

[K0²]Előszó

[K1]Minden tulajdonnév[i01] végső soron köznévből[=i02] származik(i01). [K2]Így minden személynév[=i03]nek és helynév[=i04]nek volt(=i05) eredetileg jelentése[=i05](i03, i04) is. [K3⁰][K3.1]Mivel [K3.2]azonban [K3.1]a személynév[i03] és helynév[i04] rendszerint több évszázados vagy évezredek múlt[=i06]ra tekintenek(i03, i04) vissza, [K3.2]egy-egy helynév[i04] vagy személynév[i03] gyakran csak értelmetlen, pusztá hangsor[=i07] a mai magyar ember[=i08] számára. [K4⁰⁰][K4.1]Vezetékeink[=i09] csupán néhány száz évesek(i09), [K4.2⁰][K4.2.1]ezért sok(i09) érthető közülük(i09), [K4.2.2]mint *Kovács, Nagy, Fazekas, Veres, Arany*. [K5⁰⁰][K5.1⁰][K5.1.1]-Sokat(i09) viszont csak a szakember[=i10] tud(i10) megfejteti, [K5.1.2]mint *Bartók, Balla, Dékány, Gerencsér, Molnos*, [K5.2]mert ma már elavult szavak[=i11]ból vagy tájszavak[=i12]ból keletkeztek(i09). [K6⁰][K6.1]Számos,

² A referenciaindexek zárójeles jelölései a következőképpen értelmezendők:

[...]: verbális elemmel kifejtett, nominális fogalmi referenciájú elem;

[=...]: a fenti elemnek első előfordulása;

(...): grammatikai utalás valamely fogalmi referenciájú elemre;

(=...): először grammatikai jegy utal valamely fogalmi referenciájú elemre (ritkán fordul elő).

nálunk is használatos név[i03] idegen nyelv[=i13]ből való, [K6.2]mint *Novák, Hirt, Valentini*. [K7°][K7.1]Keresztneveink[=i14](i08) nagy része(i14) héber, görög vagy latin eredetű, [K7.2]kisebb részük(i14) germán, szláv vagy török. [K8]Az eredeti magyar nevek[=i15] száma(i15) elég csekély. [K9]A legtöbb ember[i08] nem maga(i08) választja(i08)(i03) meg a nevét[i03](i08). [K10°]-[K10.1]Vezetéknévét[i09](i08) apjá[=i16](i08)tól örökli(i08)(i09), [K10.2]keresztnevét[i14](i08) rendszerint szülei[=i17](i08) határozzák(i17)(i14) meg. [K11°][K11.1]Esetleges ragadványnevét[=i18](i08) az a közösség[=i19] ruházza(i19)(i18) rá(i08), [K11.2]amely(i19)ben él(i08). [K12°][K12.1]Nevét[i03](i08) azonban hivatalosan is megváltoztathatja(i08)(i03), [K12.2]egyese(i08) (főleg művészek[=i20]) pedig álnevet[=i21] (művészi nevet[=i21]) választanak(i20) maguknak(i20).

[K13°][K13.1]A helyneveket[i04] rendszerint egy közösség[i19] adja(i19)-(i04), [K13.2]hogyan a természet[=i22]ben könnyebben tájékozódhassék(i19). [K14°][K14.1°][K14.1.1°][K14.1.1.1]Mivel a nagyobb vizek[=i23]et, hegyek[=i24]et már az ősi idők[=i25]ben elnevezte(i19)(i23, i24) valamilyen emberi közösség[i19], [K14.1.1.2]ezek a nevek[i04] pedig az évezredek[=i26] folyamán egyik nép[=i27]től a másik(i27)ig öröklődtek(i04), [K14.1.2]nem mindegyik(i23, i24)nek a nevét[i04](i23, i24) tudjuk(i08, i04) megfejtetni, [K14.2°][K14.2.1°][K14.2.1.1]sőt gyakran azt sem tudjuk(i08) eldönteni, [K14.2.1.2]milyen nyelvű népcsoport[i27] nevezte(i27)(i23, i24) el ([K14.2.2]-pl. *Duna, Tisza, Alpok*).

Ebben a reprezentációban a következő referenciaindexeket alkalmaztam:

név/tulajdonnév = i01	a szakember = i10	művészek = i20
köznév = i02	elavult szó = i11	álnév/művészi név = i21
személynév = i03	tájszó = i12	természet = i22
helynév = i04	idegen nyelv = i13	vizek = i24
jelentés = i05	keresztnév = i14	hegyek = i24
több évszázados vagy	eredeti magyar név = i15	ősi idők = i25
évezredes múlt = i06	apa = i16	az évezredek = i26
hangsor = i07	szülők = i17	közelebbről meg nem
a mai magyar ember = i08	ragadványnév = i18	határozott nép = i27
vezetéknév = i09	közösség = i19	

1.1.1. A T1/1 horizontális kompozíciós organizációja

Egy szöveg horizontális kompozíciós organizációját a jelentés, a grammatikai megformáltság és az ábrázolt valóság síkján a lineáris folytonosságot és összefüggést — a szöveg szempontjából a korreferencialitást — biztosító eszköz-

zók teremtik meg. Az alábbi táblázat az egyes szövegmondatok közötti szemantikai és grammatikai kapcsolatot megteremtő eszközöket tekinti át:

Vizsgált szövegmondat-kapcsolatok	Kohéziót teremtő eszközök	Konnexitást teremtő eszközök
1. és 2. között	2: <i>így</i> (mellérendelő kötőszó) 1: <i>tulajdonnév</i> , 2: <i>helynévnek</i> , <i>személynévnek</i> (felosztás, mezőösszefüggés)	
2. és 3. között	3: <i>azonban</i> (mellérendelő kötőszó) 3: <i>személynevek</i> , <i>helynevek</i> , <i>helynév</i> , <i>személynév</i> (variált ismétlés, korreferencia) 3.1/3.2: <i>mivel</i> (mellérendelő kötőszó)	<i>a személynevek és helynevek</i> (szövegelőzményből ismert elemek)
3. és 4. között	4: <i>vezetékneveink</i> , <i>Kovács</i> , <i>Nagy</i> , <i>Fazekas</i> , <i>Veres</i> , <i>Arany</i> (felosztás, mezőösszefüggés) 4: <i>vezetékneveink</i> (hiányos felosztás, mezőösszefüggés – 3: <i>személynév</i>) 4.1/4.2: <i>ezért</i> (mellérendelő kötőszó)	4.2: <i>sok</i> 4.2: <i>közülik</i> (névmási utalás, antecedens: <i>vezetékneveink</i>)
4. és 5. között	5: <i>viszont</i> (mellérendelő kötőszó) 5: <i>szakember</i> (kontextuális antonima – 3: <i>mai magyar ember</i>) 5: <i>Bartók</i> , <i>Balla</i> , <i>Dékány</i> , <i>Gerecsér</i> , <i>Molnos</i> (hiányos felosztás, mezőösszefüggés – 4: <i>vezetékneveink</i>) 5: <i>elavult szavak</i> , <i>tájszavak</i> (jelentésmező, mezőösszefüggés – 1: <i>tulajdonnév</i> , <i>köznévből</i> ; 2: <i>személynévnek</i> , <i>helynévnek</i> ; 3: <i>személynevek</i> , <i>helynevek</i> , <i>helynév</i> , <i>személynév</i> ; 4: <i>vezetékneveink</i>) 5.1/5.2: <i>mert</i> (kötőszó: ok-okozat)	5: sokat
5. és 6. között	6: <i>név</i> , <i>Novák</i> , <i>Hirt</i> , <i>Valentini</i> (teljes felosztás)	

A tudáskeretek elemzése szaknyelvi szövegben (A formalizálás lehetőségei)

6. és 7. között	7: <i>keresztneveink</i> (jelentésmező, mezőösszefüggés: – 1: <i>tulajdonnév, köznévből</i>; 2: <i>személynévnek, helynévnek</i>; 3: <i>személynevek, helynevek, helynév, személynév</i>; 4: <i>vezetékneveink</i>, 5: <i>elavult szavak, tájszavak</i>) 7: <i>héber, görög, latin, germán, szláv, török</i> (teljes felosztás, mezőösszefüggés – 6: <i>idegen nyelvből</i>) 7.1/7.2: <i>nagy – kis – antonimák</i>, mezőösszefüggés)	7.2: <i>részük</i> (grammatikai utalás)
7. és 8. között	8: <i>magyar</i> (jelentésmező, mezőösszefüggés – 7: <i>héber, görög, latin, germán, szláv, török</i>) 8: <i>nevek</i> (variált ismétlés, korreferencia – 1: <i>tulajdonnév, köznévből</i>; 2: <i>személynévnek, helynévnek</i>; 3: <i>személynevek, helynevek, helynév, személynév</i>; 4: <i>vezetékneveink</i>; 6: <i>név</i>)	az eredeti magyar nevek (szövegelőzményből ismert elem)
8. és 9. között	9: <i>ember</i> (ismétlés, korreferencia – 3) 9: <i>nevét</i> (variált ismétlés, korreferencia – 1: <i>tulajdonnév, köznévből</i>; 2: <i>személynévnek, helynévnek</i>; 3: <i>személynevek, helynevek, helynév, személynév</i>; 4: <i>vezetékneveink</i>; 6: <i>név</i>; 8: <i>nevek</i>)	
9. és 10. között	10: <i>vezetéknevét, keresztnévét</i> (hiányos felosztás, mezőösszefüggés – 2: <i>személynévnek</i>; 3: <i>személynevek, személynév</i>)	10: <i>vezetéknevét, keresztnévét, apjától, öröklő, szülei</i> (grammatikai utalás – antece-dens: 9: <i>a legtöbb ember</i>)
10. és 11. között	11: <i>ragadványnevét</i> (jelentésmező, mezőösszefüggés – 1: <i>tulajdonnév, köznévből</i>; 2: <i>személynévnek, helynévnek</i>; 3: <i>személynevek, helynevek, helynév, személynév</i>; 4: <i>vezetékneveink</i>; 6: <i>név</i>; 8: <i>nevek</i>; 9: <i>nevét</i>; 10: <i>vezetéknevét, keresztnévét</i>)	11: <i>ragadványnevét</i> (grammatikai utalás – antece-dens: 9: <i>a legtöbb ember</i>) 11: <i>rá</i> (névmási utalás – antece-dens: 9: <i>a legtöbb ember</i>) 11: <i>él-</i> (grammatikai utalás, egyes szám harmadik személy – antecedens: 9: <i>a legtöbb ember</i>)

11. és 12. között	12: <i>azonban</i> (mellérendelő kötőszó) 12: nevét (ismétlés, korreferencia – 9: jelentésmező, mezőösszefüggés – 1: <i>tulajdonnév, köznévből</i>; 2: <i>személynévnek, helynévnek</i>; 3: <i>személynevek, helynevek, helynév, személynév</i>; 4: <i>vezetékneveink</i>; 6: <i>név</i>; 8: <i>nevek</i>; 9: <i>nevét</i>; 10: <i>vezetéknevét, keresztnévét</i>) 12: <i>álnevet, művészi nevet</i> (jelentésmező, mezőösszefüggés – 1: <i>tulajdonnév, köznévből</i>; 2: <i>személynévnek, helynévnek</i>; 3: <i>személynevek, helynevek, helynév, személynév</i>; 4: <i>vezetékneveink</i>; 6: <i>név</i>; 8: <i>nevek</i>; 9: <i>nevét</i>; 10: <i>vezetéknevét, keresztnévét</i>; 11: <i>ragadványnevét</i>) 12.1/12.2: <i>pedig</i> (mellérendelő kötőszó)	12: <i>nevét</i> (grammatikai utalás – 9: <i>a legtöbb ember</i>) 12: <i>megváltoztathatja</i> (grammatikai utalás – 9: <i>a legtöbb ember</i>) 12: <i>egyesek</i> (névmási utalás – 9: <i>a legtöbb ember</i>)
12. és 13. között	13: <i>helyneveket</i> (variált ismétlés, korreferencia – 3: <i>helynevek, helynév</i>; jelentésmező, mezőösszefüggés – 1: <i>tulajdonnév, köznévből</i>; 2: <i>személynévnek, helynévnek</i>; 3: <i>személynevek, helynevek, helynév, személynév</i>; 4: <i>vezetékneveink</i>; 6: <i>név</i>; 8: <i>nevek</i>; 9: <i>nevét</i>; 10: <i>vezetéknevét, keresztnévét</i>; 11: <i>ragadványnevét</i>; 12: <i>álnevet, művészi nevet</i>) 13: <i>közösség</i> (ismétlés, korreferencia – 11)	a <i>helyneveket</i> (szöveg-előzményből ismert elem)

A tudáskeretek elemzése szaknyelvi szövegben (A formalizálás lehetőségei)

13. és 14. között	14: <i>közösség</i> (ismétlés, korreferencia – 13) 14: <i>emberi</i> (variált ismétlés, korreferencia – 9: <i>ember</i>) 14: <i>nevek</i> (ismétlés, korreferencia – 8; jelentésmező, mezőösszefüggés – 1: <i>tulajdonnév, köznévből</i>; 2: <i>személynévnek, helynévnek</i>; 3: <i>személynevek, helynevek, helynév, személynév</i>; 4: <i>vezetékneveink</i>; 6: <i>név</i>; 8: <i>nevek</i>; 9: <i>névét</i>; 10: <i>vezetéknevét, keresztnévét</i>; 11: <i>ragadványnevét</i>; 12: <i>álnevet, művészi nevet</i>; 13: <i>helyneveket</i>) 14: <i>nevét</i> (ismétlés, korreferencia – 9; jelentésmező, mezőösszefüggés – 1: <i>tulajdonnév, köznévből</i>; 2: <i>személynévnek, helynévnek</i>; 3: <i>személynevek, helynevek, helynév, személynév</i>; 4: <i>vezetékneveink</i>; 6: <i>név</i>; 8: <i>nevek</i>; 9: <i>névét</i>; 10: <i>vezetéknevét, keresztnévét</i>; 11: <i>ragadványnevét</i>; 12: <i>álnevet, művészi nevet</i>; 13: <i>helyneveket</i>) 14: <i>évezredek</i> (variált ismétlés, korreferencia – 3: <i>évezredes</i>) 14: <i>Duna, Tisza, Alpok</i> (felosztás, mezőösszefüggés – 13: <i>helyneveket</i>) 14.1/14.2: <i>néptől / népcsoport</i> (jelentésmező, mezőösszefüggés)	<i>a nagyobb vizeket, hegyeket</i> (ismert jelentésmezőhöz tartozó elemek); <i>az ősi időkben</i> (ismert jelentésmezőhöz tartozó elem); <i>az évezredek</i> (ismert jelentésmezőhöz tartozó elem)
		4.1.3: <i>mindegyiknek</i> (névmás utalás – 14.1.1: <i>vizeket, hegyeket</i>) 4.2.2: <i>nevezte el</i> (grammatika utalás – 14.1.1: <i>vizeket, hegyeket</i>)

Ahogy a táblázatban látható, a szövegösszefüggést elsősorban kohezív eszközök teremtik meg:

A **kohezió** hordozói legjellemzőbben az azonos jelentésmezőbe tartozó kifejezések, amelyek általában egy-egy egységen belül teljes vagy hiányos felosztást alkotnak, azaz hierarchikus (hiponima – hiperonima) viszonyban állnak egymással. A teljes szövegrész koheziójában öt jelentésmező játszik lényeges szerepet: a név, az ember, a természet, az idő és a nyelvek jelentésmezője. Ezek közül legdominánsabb a név jelentésmezője által teremtett összefüggés.

Az egyes jelentésmezőkbe az alábbi kifejezéseket sorolhatjuk:

NÉV: *tulajdonnév, köznév, személynév, helynév, jelentés, hangsor, vezetéknev, keresztnév, ragadványnév, álnév, művészi név, elavult szó, tájszó, eredeti magyar név*;

EMBER: *a mai magyar ember, a szakember, apa, szülő, közösség, művész, emberi közösség, nép, népcsoport*;

TERMÉSZET: *természet, vizek, hegyek*;

IDŐ: *évszázados, évezredes, múlt, ősi idők, évezredek*;

NYELVEK: *magyar, idegen nyelv, héber, görög, latin, germán, szláv, török*.

E kulcsszavak és a körjük szerveződő jelentésmezők segítségével a szövegrész tartalmát valahogy így körvonalazhatnánk: az elemzett szövegrész a NEVEK — ezen belül a személynevek és a helynevek — keletkezési IDEJÉRŐL és a névadás fő körülményeiről szól, úgymint a név adóiról, választóiról (KÖZÖSSÉG, NÉP, APA, SZÜLŐ, MŰVÉSZEK), a nevek eredetéről (milyen NYELV-ből származnak), illetve a nevek viselőiről (HEGYEK, VIZEK, TERMÉSZETI JELENSÉGEK). Nézőpont kérdése, hogy ezeket e jelentésmezőket a *név* hívószó köré szerveződő tudáskeret részalmazainak tartjuk-e, vagy pedig önálló részleges tudáskereteknek. Célszerűbbnek tűnik különálló tudáskeretként vizsgálni őket, amelyek más kontextusban más-más tudáskeretekkel összefonódva teremthetnek összefüggést.

A **konnexitás** hordozói — ahogy ez a táblázat adataiból is kiderül — leginkább a birtokos személyragok és a névmási utalások, illetve a grammatikai összefüggés létrehozásában szerepet játszik a határozott névelők egy része is, valamint elvétel az ellipsis jelentéstapadásos formája. A konnexitás — ami leginkább valamilyen verbális mondat- vagy szövegelem hiányával jár együtt — mint szövegösszetartó erő nem kap nagy szerepet a szaknyelvi szövegben, mivel erre a szövegtípusra a kifejtettség jellemző. A konnexitás eszközeinek vizsgálatakor feltűnik, hogy ezek az eszközök szinte kivétel nélkül olyan szóalakokban fordulnak elő, amelyek valamelyik jelentésmező elemeként egyben kohéziós eszközök, a tudáskeret tartozékai: 3: **a** *személynevek és helynevek* (szövegelőzményből ismert elemek); 4: *sok* (ti. vezetéknév), *közülik* (antecedens: 4: *vezetékneveink*); 5: *sokat* (ti. vezetéknévet); 7: **részük** (antecedens: 7: *keresztneveink*); 8: **az** eredeti magyar nevek (szövegelőzményből ismert elem); 10: *vezetéknévét, keresztnevét, apjától, örökl, szülei* (antecedens: 9: *a legtöbb ember*); 11: *ragadványnevét* (antecedens: 9: *a legtöbb ember*); 11: *rá* (antecedens: 9: *a legtöbb ember*); 11: *él-* (antecedens: 9: *a legtöbb ember*); 12: *nevét* (antecedens: 9: *a legtöbb ember*); 12: *megváltoztathatja* (antecedens: 9: *a legtöbb ember*); 12: *egyese* (antecedens: 9: *a legtöbb ember*); 13: **a** *helyneveket* (szövegelőzményből ismert elem); 14: *mindegyiknek, nevezte el* (antecedens: *vizeket, hegyeket*), **a** *nagyobb vizeket, hegyeket* (ismert jelentésmezőhöz tartozó elemek), **az** *ősi időkben* (ismert jelentésmezőhöz tartozó elem), **az** *évezredek* (ismert jelentésmezőhöz tartozó elem).

A kohéziós és konnexitás eszközök működésének feltétele egyaránt az, hogy megfelelően mozgósítani tudják a szövegben kifejezett tényállásokra vonatkozó tudásunk elemeit. Petőfi S. János szerint „ezeknek a tudáselemeknek egy része egy enciklo-

pédikus szótár (tezaurusz) tartalmához tartozónak — és ennek következtében a kohéziórelációk rendszert képező alapjának — tekinthető, másik része viszont csak adott kontextusokban feltételezett konstringenciarelációkból vezethető le.” (Petőfi 2004: 17) Mivel azonban a szaknyelvi szövegek interpretációja általában nem függ az adott kontextustól — ahogy Szikszainé Nagy Irma fogalmaz: „A hivatalos, szakmai szövegek értelme a szavak szótári jelentéséből fakadó litterális jelentésből adódik” (Szikszainé Nagy 1999: 161) — a szaknyelvi szövegek nyelvi síkon megjelenő kohéziórelációi a kifejezett tényállások közötti konstringenciarelációktól eltekintve is vizsgálhatók.

1.1.2. A T1/1 vertikális kompozíciós organizációja

A következő lapon látható — a referenciaindexekkel ellátott T1/2 alapján létrehozott — ágrajzban a „K..” szimbólumok nemcsak a mikrokompozíciós egységeket jelzik, hanem egyben az egyes mikrokompozíciós egységek által jelölt tényállásokat is. Az ágrajzon kívül a tényállások konstringenciáját (szerves összefüggését) kifejezésre juttató kapcsolóelemeket is sorra vesszük.

Az egyes mikrokompozíciós egységek az alábbi kötőelemek révén kapcsolódnak össze komplexebb mikrokompozíciós egységekké:

- 3°: egy tényállást (K3.2: *gyakran csak értelmetlen, pusztá hangsor a mai magyar ember számára*) és okát (K3.1: *rendszerint több évszázados vagy évezredes múltra tekintenek vissza*) összekötő konstringens kapcsolat; mindkét tényállás szereplői *a személynevek[i03]* és *helynevek[i04]*.
- 4.2^o: egy tényállást (K4.2.1: *érthető közülük*) és részletezését (K4.2.2: *mint /értethető/*) összekötő konstringens kapcsolat, a K4.1.2-ben kifejtett és a K4.2.2-be beleérthető tényállás szereplői a következő vezetéknevek: *Kovács, Nagy, Fazekas, Veres, Arany*.
- 5.1^o: egy tényállást (K5.1.1: *csak a szakember tud megfejteti*) és részletezését (K5.1.2: *mint /csak a szakember tudja megfejteti/*) összekötő konstringens kapcsolat, a K5.1.1-ben kifejtett és a K5.1.2-be beleérthető tényállás szereplői egyaránt a következő vezetéknevek: *Bartók, Balla, Dékány, Gerencsér, Molnos*.
- 6°: egy tényállást (K6.1: *idegen nyelvből való*) és részletezését (K6.2: *mint /idegen nyelvből való még/*) összekötő konstringens kapcsolat, a K6.1-ben kifejtett és a K6.2-be beleérthető tényállás elszenvedői egyaránt a következő vezetéknevek: *Novák, Hirt, Valentini*.
- 7°: egy tényállást (K7.1: *nagy része héber, görög vagy latin eredetű*) és kontextuális ellentétét (K7.2: *kisebb részük germán, szláv vagy török*) összekötő konstringens kapcsolat, a K7.1-ben és a K7.2-ben kifejtett tényállás szereplői egyaránt a *keresztneveink[=i14](i08)*.

- 10°:** egy tényállást (K10.1: *apjától öröklí*) és egy hozzá kapcsolódó tényállást (K10.2: *rendszerint szílei határozzák meg*) összekötő konstringens kapcsolat, a K10.1-ben és a K10.2-ben kifejtett tényállás szereplőit a hiányos felosztás mezőösszefüggést teremtő viszonya kapcsolja össze: a K10.1-ben kifejtett tényállás szereplője a *vezetéknevét[i09](i08)* (amely a legtöbb ember[i08] vezetékneveként értendő), a K10.2-ben kifejtett tényállásé a *keresztnevét[i14](i08)* (amely a legtöbb ember[i08] keresztnéveként értendő).
- 11°:** egy tényállást (K11.1: *esetleges ragadványnevét az a közösség ruházza rá*) és e tényállás egyik elemét kifejtő másik tényállást (K11.2: *amelyben él*) összekötő konstringens kapcsolat, a K11.1-ben és a K11.2-ben kifejtett tényállás szereplője a legtöbb ember[i08], amely a K9-ben van kifejtve, a K11.1 és a K11.2 tényállásban grammatikai elem utal rá: ragadványnevét[=i18](i08); él(i08).
- 12°:** egy tényállást (K12.1: *nevét hivatalosan is megváltoztathatja*) és egy hozzá kapcsolódó másik tényállást (K12.2: *álnevet (művészi nevet) választanak maguknak*) összekötő konstringens kapcsolat, a K12.1-ben kifejtett tényállás szereplője a *legtöbb ember[i08]*, amely a K9-ben van kifejtve, a K12.2-ben kifejtett tényállásé a legtöbb ember egy halmaza: *egyese(i08) (főleg művészek[=i20])*, tehát a két tényállás szereplői között egész-rész kapcsolat van.
- 13°:** egy tényállást (K13.1: *a helyneveket rendszerint egy közösség adja*) és a tényállásban kifejtett cselekvés célját megfogalmazó tényállást (K13.2: *a természetben könnyebben tájékozódhassék*) összekötő konstringens kapcsolat, mindkét tényállás szereplője *egy közösség[i19]*.
- 14.1.1^o:** egy tényállást (K14.1.1.1: *a nagyobb vizeket, hegyeket már az ősi időkben elnevezte valamilyen emberi közösség*) és a tényállásban kifejtett tartalommal időrendi kapcsolatban lévő tényállást (K14.1.1.2: *ezek a nevek az évezredek folyamán egyik néptől a másikig öröklődtek*) összekötő konstringens kapcsolat. A két tényállást az kapcsolja össze, hogy a K14.1.1.1 tényállásban kifejeződő cselekvés (*elnevezte*) eredményei a K14.1.1.2 tényállás szereplői: *ezek a nevek[i24]*.

- 14.2.1⁰: egy tényállást (K14.2.1.1: *gyakran azt sem tudjuk eldönteni*) és a tényállásban kifejtett cselekvés tárgyát kifejtő tényállást (K14.2.1.2: *milyen nyelvű népcsoport nevezte el*) összekötő konstingens kapcsolat.
- 1³: egy elemi tényállást (K2: *minden személynévnek és helynévnek volt eredetileg jelentése is*) és egy komplex tényállást (K3⁰) összekötő konstingens kapcsolat. Az elemi és a komplex tényállás szereplői is a *személynevek*[i03] és a *helynevek*[i04].
- 4⁰⁰ = 2³: egy elemi tényállást (K4.1: *vezetékneveink csupán néhány száz évesek*) és egy komplex tényállást (K4.2⁰) összekötő konstingens kapcsolat. Az elemi és a komplex tényállás szereplői is a *vezetékneveink*[=i09] (mindkét tényállásban a kifejezett cselekvés alanyaként).
- 5⁰⁰ = 3³: egy komplex tényállást (K5.1⁰) és egy elemi tényállást (K5.2: *ma már elavult szavakból vagy tájszavakból keletkeztek*) összekötő konstingens kapcsolat. A komplex és az elemi tényállás szereplői is a *vezetékneveink*[=i09] (K5.1-ben a cselekvés tárgyaként, K5.2-ben a cselekvés alanyaként.)
- 4³: egy komplex tényállást (K6⁰) és egy másik komplex tényállást (K6⁰) összekötő konstingens kapcsolat. A két komplex tényállást az *idegen nyelv* és az ő jelentésmezőjébe tartozó kifejezések, mint *héber, görög, latin, germán, szláv, török* összetevők közötti jelentésviszony kapcsolja össze, illetve az, hogy ezek mindegyike a vezetéknevekre vonatkozik.
- 5³: egy komplex tényállást (K10⁰) és egy másik komplex tényállást (K11⁰) összekötő konstingens kapcsolat. A két komplex tényállást az kapcsolja össze, hogy mindegyikben kifejezett cselekvés szereplője a *legtöbb ember*[i08], amelyre grammatikai elemek utalnak: K10.1: *vezetéknevét*[i09](i08) *apja*[=i16](i08)*tól örökl*(i08)(i09); K10.2: *keresztnevét*[i14](i08), *szülei*[=i17](i08); K11.1: *ragadványnevét*[=i18](i08), *rá*(i08); K11.2: *él*(i08).
- 14.1⁰⁰: egy komplex tényállást (K14.1.1⁰) és a komplex tényállásban kifejtett cselekvés következményét kifejtő tényállást (K14.1.2: *nem mindegyiknek a nevét tudjuk megfejt*) összekötő konstingens kapcsolat. A K14.1.2 tényállást a *nem mindegyik*(i24, i25)*nek a nevét*[i04](i24, i25) szerkezetes összetevője kapcsolja a K14.1.1⁰ komplex tényállás egységeihez a következőképpen: a *mindegyik* és a *nevét* birtokos személyragja utal a K14.1.1.1-beli *a nagyobb vizek*[=i24]*et, hegyek*[=i25]*et* összetevőjére; a *nevét* pedig a K14.1.1.2-beli *nevek* variált ismétlése.
- 14.2⁰⁰: egy komplex tényállást (K14.2.1⁰) és a komplex tényállásban kifejtett cselekvésre adott példákat kifejtő tényállást (K14.2.2: *pl. Duna, Tisza, Alpok*) összekötő konstingens kapcsolat.
- 1⁴: egy komplex tényállást (K4⁰⁰) és egy másik komplex tényállást (K5⁰⁰) összekötő konstingens kapcsolat. A két komplex tényállást az kapcsolja össze, hogy mindkettő szereplői a *vezetékneveink*[=i09], amelyre grammatikai esz-

- közök utalnak: K4.2⁰: *sok*(i09), *közülük*(i09); K5.1⁰: *sokat*(i09), K5.2: *kelekeztek*(i09).
- 2⁴: egy komplex tényállást (4³) és egy elemi tényállást (K8) összekötő konstringens kapcsolat. A komplex tényállást és az elemi tényállást a *nyelv* és az ő jelentésmezőjébe tartozó kifejezések, mint *héber, görög, latin, germán, szláv, török, magyar* összetevők közötti jelentésviszony kapcsolja össze, illetve az, hogy ezek mindegyike a nevekre (K6.1: *név*[i03]; *keresztneveink*[=i14](i08); *az eredeti magyar nevek*[=i15]) vonatkozik.
- 3⁴: egy elemi tényállást (K9) és egy komplex tényállást (5³) összekötő konstringens kapcsolat. Az elemi tényállást és a komplex tényállást egyrészt a tényállásokban kifejtett cselekvések közös alanya (*a legtöbb ember*[i08] — K10.1: *vezetéknevét*[i09](i08) *apjá*[=i16](i08)*tól örökli*(i08)(i09); K10.2: *keresztnevét*[i14](i08), *szülei*[=i17](i08); K11.1: *ragadványnevét*[=i18](i08), *rá*(i08); K11.2: *él*(i08).) kapcsolja össze; másrészt pedig a mezőösszefüggésen alapuló felosztás viszony a K9-beli *nevét*[i03](i08), a K10.1-beli *vezetéknevét*[i09](i08), a K10.2-beli *keresztnevét*[i14](i08) és a K11.1-beli *ragadványnevét*[=i18](i08) között.
- 14⁰⁰⁰ = 4⁴: egy komplex tényállást (K14.1⁰⁰) és egy másik komplex tényállást (K14.2⁰⁰) összekötő konstringens kapcsolat. A két komplex tényállást az kapcsolja össze, hogy mindkettő szereplői a *a nagyobb vizek*[=i24] és *hegyek*[=i25], amelyekre grammatikai eszközök utalnak: K14.1.2: *nem mindegyik*(i24, i25)*nek a nevét*[i04](i24, i25); K14.2.1.1: *nevezte*(i28)(i24, i25) *el*; K14.2.2: *Duna, Tisza, Alpok*.
- 1⁵: egy komplex tényállást (1³) és egy másik komplex tényállást (1⁴) összekötő konstringens kapcsolat. A két komplex tényállást a K2-beli *jelentése* összetevő jelentésmezőjébe tartozó kifejezések kapcsolják össze: K3.2: *értelmetlen, puszta hangsor*; K4.2.1: *érthető*; K5.1.1: *megfejtteni*.
- 2⁵: egy komplex tényállást (3⁴) és egy másik komplex tényállást (K12⁰) összekötő konstringens kapcsolat. A két komplex tényállást egyrészt a személynévadás és -kapás jelentésmezőjébe tartozó kifejezések (*választja meg, örökli, határozzák meg, ruházza rá, megváltoztathatja, választanak*); másrészt pedig a mezőösszefüggésen alapuló felosztás viszony a K9-beli *nevét*[i03](i08), a K10.1-beli *vezetéknevét*[i09](i08), a K10.2-beli *keresztnevét*[i14](i08), a K11.1-beli *ragadványnevét*[=i18](i08), és a K12.2-beli *álnevet*[=i21] (*művészi nevet*[=i21]) közötti viszony kapcsolják össze.
- 3⁵: egy komplex tényállást (K13⁰) és egy másik komplex tényállást (4⁴) összekötő konstringens kapcsolat. A két komplex tényállás közötti legkézzelfoghatóbb kapcsolatot a helynevek adására jellemző forrás, a *közösség* jelentésmezője teremti meg: K13.1: *egy közösség*[i19]; K14.1⁰⁰: *valamilyen emberi közösség*[i19]; *egyik nép*[=i28]*től a másik*(i28)*ig*; K14.2⁰⁰: *nép*csop[ort][i28].

- 1⁶: egy komplex tényállást (1⁵) és egy másik komplex tényállást (2⁴) összekötő konstringens kapcsolat. A két komplex tényállás közötti kapcsolatot a személynevek eredetének és jelentésének jelentésmezőjébe tartozó kifejezések közötti összefüggés teremti meg: K2: *eredetileg jelentése*; K3[◊]: *múltra tekintenek vissza, értelmetlen*; K4^{◊◊}: *néhány száz évesek, érthető*; K5^{◊◊}: *keletkeztek*; K7[◊]: *eredetű*; K8: *eredeti*.
- 2⁶: egy komplex tényállást (2⁵) és egy másik komplex tényállást (3⁴) összekötő konstringens kapcsolat. A két komplex tényállás közötti kapcsolatot a személynevek és helynevek adásának, tehát általában véve a névadásnak a jelentésmezőjébe tartozó kifejezések közötti összefüggés teremti meg: K9: *választja meg*; K10[◊]: *örökli, határozzák meg*; K11[◊]: *ruházza rá*; K12[◊]: *megváltoztathatja, választanak*; K13[◊]: *adja*; K14^{◊◊◊}: *elnevezte, öröklődtek, nevezte el*.
- 1⁷: egy komplex tényállást (1⁶) és egy másik komplex tényállást (2⁶) összekötő konstringens kapcsolat. A két komplex tényállás közötti kapcsolatot a személynevek és helynevek jelentésmezőjébe tartozó összes névtípus által teremtetett jelentés-összefüggés teremti meg: K2: *személynév[=i03]nek, helynév[=i04]nek, jelentése[=i05](i03, i04)*; K3[◊]: *a személynevek[i03], helynevek[i04], tekintenek(i03, i04) vissza, helynév[i04], személynév[i03]*; K4^{◊◊}: *vezetékneveink[=i09], sok(i09), közülük(i09), Kovács, Nagy, Fazekas, Veres, Arany*; K5^{◊◊}: *sokat(i09), Bartók, Balla, Dékány, Gerencsér, Molnos, keletkeztek(i09)*; K6[◊]: *név[i03], Novák, Hirt, Valentini*. K7[◊]: *keresztneveink[=i14](i08)*; K8: *az eredeti magyar nevek[=i15] száma(i15)* K9: *választja(i08)(i03) meg a nevé[i03](i08)*; K10[◊]: *vezetéknevét[i09](i08), örökli(i08)(i09), keresztnevét[i14](i08), határozzák(i14)(i17) meg*; K11[◊]: *ragadványnevét[=i18](i08), ruházza(i19)(i18)*; K12[◊]: *nevét[i03](i08), megváltoztathatja(i08)(i03), álnevet[=i21], művészi nevet[=i21]*, K13[◊]: *a helyneveket[i04], adja(i19)(i04)*; K14^{◊◊◊}: *ezek a nevek[i04], öröklődtek(i04), a nevé[i04](i24, i25) tudjuk(i08, i04), Duna, Tisza, Alpok*.
- teljes szöveg (1⁷)**: egy elemi tényállást (K1) és egy komplex tényállást (1⁷) összekötő konstringens kapcsolat, amelyet a K1-beli *tulajdonnév* és az 1⁷-beli *személynév*hez és *helynév*hez kötődő korreferencialánc teljes felosztás viszonya teremt meg (hiperonima: *tulajdonnév*; hiponimák: *helynév, személynév, vezetéknev, keresztnév, ragadványnév, álnév, művésznév*)

Látható tehát, hogy az egyes mikorkompozíciós egységeket komplexebb mikromkompozíciós egységgé összekapcsoló elemek kivétel nélkül valamely tudáskerethez tartoznak.

1.2. A szótár mint jelentések és jelentésviszonyok halmaza

Ahogy a bevezetőben Petőfi S. nyomán említettük, a szöveg, így a szaknyelvi szöveg összefüggésének is feltétele az adott szöveg által jelölt tényállás-konfiguráció összefüggése, azaz a szöveg konstringenciája. Egy szöveget akkor tartunk konstringensnek, ha ismerjük azokat a tudáselemeket, amelyeket a szöveg által kifejezett tényálláshoz tartozónak gondolunk. E tudáselemek egy része független az adott kontextustól, másik része a kontextusfüggő interpretáció során aktivizálódik. A kontextustól független, azaz prototipikusnak tartható elemek közül a statikus jelentésűek tudáskeretet, a dinamikus jelentésűek pedig forgatókönyvet alkotnak. Az elemzett szaknyelvi szövegrész — és általában a szaknyelvi szövegek — esetében az interpretáció a tudáskeret elemeit, azaz a statikus jelentésű elemeket mozgósítja, forgatókönyv típusú fogalmi séma nem értelmezhető.

Ahogy a fenti elemzésből kiderül, egy szaknyelvi (illetve az adott szövegben szaknyelvinek tekinthető) szavakat, kifejezéseket tartalmazó szótár döntően (de lehetséges, hogy kivétel nélkül) litterális jelentésű elemek halmaza. A szövegkohézió vizsgálatának szempontjából ennek abban van jelentősége, hogy a szótár elemei mint valamely szövegben érvényesülő potenciális tudáskeretelemek (aktuális kontextus figyelembe vétele nélkül) rendszerelvűen vizsgálhatók, ahol a rendszer a szótárbeli elemekből és a köztük lévő relációkból tevődik össze.

A választott szövegrésszel kapcsolatban legmeghatározóbban egy **név**-tudáskeret „megnevezéséről és részleges kifejtéséről” beszélhetünk. A megnevezéssel a címben találkozunk, a részleges kifejtéssel a szövegrészben. Mivel a szövegrész a nevek keletkezéséről szól, a szövegrész témaazonosságához, illetve -folytonosságához a névtípusokon kívül a néveredetnek, a névkeletkezés idejének, a névadás motivációjának, illetve a névadóknak a jelentésmezőjébe tartozó kifejezések is hozzájárulnak (l. az 1.1.1-ben ismertetett tudáskereteket). Az itt következő általános észrevételek alapjául — az egyszerűség kedvéért — csupán a szövegrész fő tudáskerete, a *név*-tudáskeret szolgál.

E tudáskeret alapelemeihez a *Magyar értelmező kéziszótár* a következő értelmezéseket rendeli:

név: 1. Valaminek a megjelölésére, azonosítására és másoktól való megkülönböztetésére használt szó, kifejezés. *Mi a neve ennek a virágnak?* | A szó hangalakja. ~ és jelentés. 2. Tulajdonnév. *Földrajzi* ~. 3. Személynév. *Női* ~.

álnév: A valódi név helyett önkényesen használt név. ~en ír.

elavult szó:

elavult: Ami (rég) kiment a divatból, a használatból. ~ szavak.

szó: A nyelvnek meghatározott hangalakú és jelentésű, viszonylag önálló egysége.

eredeti magyar név:

eredeti: A maga nemében időben az első, és egy vagy több későbbinek alapjául vagy forrásául tekinthető. *Az ~ javaslat.*

magyar: Tömegében Magyarországon élő, finnugor <nép>, illetve ehhez vagy Magyarországhoz tartozó, vele kapcsolatos, rá jellemző.

hangsor: Egymást követő beszédhangok együttese.

helynév: Helységek, illetve földrajzi alakulatok (dűlő, folyó stb.) neve (pl. *Kékes*).

idegen nyelv:

idegen: Valakihez való viszonyában annak szűkebb közösségén kívül álló, ismeretlen <személy>.

nyelv: Szavakat alkotó beszédhangokból álló jelrendszer mint a gondolatok kifejezésének és a társadalmi érintkezésnek az eszköze. *Ért valamilyen ~en.*

jelentés: Az a gondolati, érzelmi, akarati tartalom, amelyet valamely szó, nyelvi jel a tudatban felidéz(het). *A szó ~ei.* | Az a gondolati tartalom, amelyre valamely (egyezményes) jel(kép) utal. *A nyíllal átlőtt szív ~e.*

keresztnév: Utónév.

köznév: Nem tulajdonnévi jelentésű főnév (pl. *fa, tűz, ész*).

művésznév: Némely művésznek a nyilvánosság előtt használt álneve.

ragadványnév: A hivatalos névvel rendszerint együtt használt (tréfás v. gúnyos) megkülönböztető személynév (pl. *Görbe Balogh István*).

személynév: Személyt jelölő tulajdonnév. | Utónév, keresztnév.

tájszó: Csak nyelvjárás(ok)ban használt, illetve ott a köznyelvitől eltérő hangalakú vagy jelentésű szó.

tulajdonnév: Személynek, állatnak vagy dolognak azonosító és megkülönböztető szerepű, egyedi neve (pl. *Olívia, Duna*).

vezetéknév: (Magyar) családnév.

A név-tudáskeret itt felsorolt elemei és értelmezéseik közötti kapcsolat nyilvánvaló, mivel a tudáskeret elemeinek nagy része a *név* terminussal jelölt valószínűségi egység egyfajta — a tudományosságra nagyon jellemző — kategorizálásának eredménye, ami által az elemek közötti jelentésbeli kapcsolódás még explicitebbé válik (például: a vezetéknév, a keresztnév, a ragadványnév, a művészi név és az álnév is a személynév kategóriájába tartozik; a személynév és a helynév is tulajdonnév; a tulajdonnév és a köznév is név).

A fenti név-tudáskeret — de ugyanígy bármilyen tudáskeret — elemeihez rendelt definíciók közötti összefüggéseket Petőfi S. János szerint személetesen tudja megmutatni egy tezaurusz, amelyben bármely címszóhoz rendelt értelme-

zés úgy jön létre, hogy a címszó tudáskeretéhez tartozó szavakat logikai és jelentésbeli összefüggések alapján rendezzük el. (Az alábbi reprezentáció struktúrája megegyezik a Petőfi S. János által használt Soergel-féle táblázat szerkezetével: oszloponként követik egymást: a kategóriák rövidített elnevezései; a kategóriák magyar nevei; a név kulcsszóhoz rendelhető nyelvi elemek a kategóriáknak megfelelően.) A *név* szóhoz rendelhető teaurusz-szócikket az alábbi formában képzelhetjük el:

	kulcsszó (descriptor)	név
<i>SY</i>	szinonim terminus	
<i>EQ</i>	ekvivalens terminus	<i>elnevezés, tulajdonnév</i>
<i>TR</i>	fordítás /translation/	<i>Name</i>
<i>DEF</i>	explicáció /definition/	Valaminek a megjelölésére, azonosítására és másoktól való megkülönböztetésére használt szó, kifejezés. <i>Mi a neve ennek a virágnak?</i> A szó hangalakja. ~ és jelentés. 2. Tulajdonnév. <i>Földrajzi ~. 3. Személynév. Női ~.</i>
<i>SN</i>	tartomány /scope note/	
<i>SF</i>	szemantikai elemei /sem. factors are/	<i>saját</i>
<i>ISF</i>	szemantikai elem /is sem. factor of/	
<i>FIELD</i>	tematikai csoport /thematic group/	
<i>CAT</i>	kategória [anyag, tulajdonság stb.]	
BT	szélesebb /broader/ értelmű terminusok	
<i>BT-LOG</i>	logikai értelemben véve	<i>szó</i>
<i>BT-WH</i>	egész /whole/ értelemben véve	<i>nyelv</i>
<i>BT-CON</i>	más módon kapcsolódó	
NT	szűkebb /narrower/ értelmű terminusok	
<i>NT-LOG</i>	logikai értelemben véve	
<i>NT-PT</i>	rész /part/ értelemben véve	<i>tulajdonnév, köznév, személynév, helynév, ragadványnév, álnév, művésznév</i>
<i>NT-CON</i>	más módon kapcsolódó	<i>névnap, névadás, névjegy, keresztnév</i>
COL	társ /collateral/ terminusok	
<i>COL-LOG</i>	logikai értelemben véve	
<i>COL-PT</i>	rész /part/ értelemben véve	
<i>COL-CON</i>	más módon kapcsolódó	
ASC	asszociált terminusok	
<i>ASCR</i>	reflexív módon asszociált	
<i>ASCT</i>	asszociált –hoz /to/	<i>személy, hegy, város, falu, állat stb.</i>
<i>ASCF</i>	asszociált –ból /from/	
<i>EC</i>	empirikusan kapcsolódó	

Egy integratív teaurusz-szócikk struktúrája

Petőfi S. János szerint a szövegösszefüggés vizsgálatának szempontjából „nagyobb relevanciájú a *dokumentációs teauruszok* struktúrájának elemzése. Ezeket a teauruszokat azért hozták létre, hogy ha egy adott tárgyra/jelenségre vonatkozó dokumentumokat keresünk egy számítógépben tárolt dokumentumhalmazban, a szóban forgó tárgyra/jelenségre utaló *kulcsszóból* kiindulva, az általa jelölt fogalomhoz bármilyen jelleggel, de szisztematikusan kapcsolódó közeli és távoli fogalomhoz könnyen el tudjunk jutni, hogy azután az azokra utaló nyelvi kifejezéseket további kereső kérdéseinkben fel tudjuk használni.” (Petőfi 2004: 19)

2. Formalizálható összefüggések a szótárban

Petőfinek fenti megállapításával hozható összefüggésbe az általunk **Szóháló** névre keresztelt elemzési módszer, amely a szövegkohézió hátterében álló tudáskeret elemei közötti összefüggéseket az ezekhez az elemekhez rendelhető definíciók közötti kapcsolatok formalizált vizsgálata alapján írja le.

Ez a megközelítés az alábbi kérdésekre keresi a választ:

Hány lépésben lehet eljutni egy tudáskeret egyik összetevőjétől ugyanazon tudáskeret másik összetevőjéig az egyes összetevők definícióinak elemein keresztül?

Ez a művelet egy kiindulópontként (továbbiakban: forrásként) és egy végpontként (továbbiakban: célként) választott elem távolságát elemzi; mind a forrás, mind a cél ugyanannak a tudáskeretnek az eleme. Az azonos tudáskeretbe tartozó szavak szótárára vonatkozó vizsgálat eredményei összevetendők tetszőleges ugyanennyi szóra vonatkozó adattal.

Hány lépésben lehet eljutni egy adott szöveg egyik tudáskeretének elemeitől ugyanazon szöveg egy másik tudáskeretének elemeihez?

Ez a művelet egy forrás és egy cél távolságát elemzi; a forrás és a cél ugyanannak a szövegnek különböző tudáskeretébe tartozik. Az ugyanazon szöveghez (azaz azonos témához) tartozó különböző tudáskeretek közötti kapcsolatot jellemző mutató szintén összevetendő a tetszőleges ugyanennyi szóra vonatkozó adattal.

Egy adott szó (kulcsszó) milyen szavak definíciójában szerepel?

A talált szavak nagy biztonsággal beletartoznak a kulcsszó tudáskeretébe.

Milyen a lépések száma szerinti eloszlás egy szövegre jellemző tudáskeretek elemeiből álló halmaz szavai közötti távolságokat tekintve?

A számadatok összevetendők egy tetszőleges szavakból álló korpusz eloszlásának adataival.

A vizsgálat alapjául egy speciális — szövegre szabott — szótár szolgál:

A szótár az elemzett szövegrészt véve alapul 44 szócikket tartalmaz, azokat a szavakat, amelyek a szövegrész meghatározó tudáskereteiben szerepelnek, így az elemzett szöveg szemantikai összefüggéséhez is hozzájárulnak

A címszavak kétfélek: egyrészt a szövegben szereplő, referenciaindexekkel ellátott (főnévi tulajdonságú) szavak tartoznak közéjük; másrészt pedig azok a (nem főnévi tulajdonságú) szavak, amelyek referenciaindexet nem kaptak, de a szövegkohézióhoz hozzájárulnak, mint pl.: *héber, görög, latin* stb.

Az egyes címszavak definíciói a *Magyar értelmező kéziszótár* második, változatlan kiadásából valók (szerk.: Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1975);

A címszóként álló szónak csak az a referenciális értéke van megadva, amely az elemzett szövegben aktualizálódik.

Azoknak a szerkezetes kifejezéseknek a jelentését, amelyek esetében a teljes szerkezet jelentése járul hozzá a szövegkohézióhoz, olyan módon adjuk meg, hogy a szerkezet összetevőit címszóként kezelve ezek fogalmi referenciáját egyenként definiáljuk (pl. az *elvont* szóhoz két definíció tartozik, az *elvont* és a *szó* definíciója).

Megjegyzés: Természetesen hiányosságként vetődhet fel annak figyelmen kívül hagyása, hogy bármely szó jelentése többféleképpen — más-más szavakat használva — is megadható. E felvetés elkerülése végett szolgál alapul a *Magyar értelmező szótár* mint a jelentésdefiníciók valamiféle standardja.

Ennek értelmében az itt ismertetett célra szolgáló szótár kiegészül a szövegösszefüggést teremtő további négy — a név-tudáskeretnél jóval kevesebb elemű — tudáskeretnek az elemeivel: az *ember*-tudáskeretével, a *múlt*-tudáskeretével, a *nyelvek* tudáskeretével és a *természet*-tudáskeretével, tehát az alábbi címszavakkal és ezek definíciójával:

Az ember-tudáskeret elemei:

a mai magyar ember (általában):

mai: A beszélő korában élő, működő, érvényes; jelenlegi. *A ~ nők. ~ pénzben.*

magyar: (l. fent)

ember: Meghatározatlan személy, valaki, akárki. *Megesik ilyesmi az ~rel.*

apa: Az a férfi, akinek gyermeke van. *Fiatal ~. | Valakinek az apja:* az, aki nemzette.

közösség: Közös élet- vagy munkaviszonyok között élő, illetve közös eszmék, célok által egyesített emberek csoportja. *Az egyén és a ~ viszonya.*

szülő: Apa, illetve anya. *A ~k:* az apa és az anya (együttvéve).

művész: A művészet valamely ágában alkotó tevékenységet folytató (képesített) személy.

nép: Nagyobb emberi közösség, amelyet a közös nyelv, a (részben) közös eredet és a közös hagyományok fűznek össze. *A magyar ~; az afrikai ~ek.*

nép csoport: Valamely népnek néprajzilag, nyelvjárásban elkülönülő, illetve más népben kisebbséget alkotó csoportja.

szakember: Valamely tudomány(ága)t, szakmát (alaposan) ismerő és (hivatásszerűen) művelő személy.

A múlt-tudáskeret elemei:

évezred: Ezer évből álló időszak. | Ez mint az időszámításunk kezdetétől számított időegység. *A 2. ~.*

ősi idők:

ősi: Nagyon régi. *~ vár.*

idő: A történelem, a társadalmi, politikai élet folyama, illetve ennek egy szakasza. *Az Árpádok idejében.*

több évszázados vagy évezredes múlt:

több: Egnél nagyobb számú, néhány. *~ évet ült.*

évszázados: 1. Kb. száz évet magában foglaló. 2. (Néhány) évszázad óta tartó. *~ szokások.*

évezredes: 1. Kb. ezer évet magában foglaló. 2. (Néhány) ezer év óta tartó. *~ hagyomány.*

múlt: Az elmúlt idő mint a jelen és a jövő ellentéte. *Valami a ~é. a) elmúlt; b) elavult, idejét múlta; a ~ban: régen.*

A nyelvek-tudáskeret elemei:

germán: Az indoeurópai nyelvcsalád egyik ágát alkotó, tömegében Közép-, Észak- és Nyugat-Európában élő, vagy onnan származó <népek csoportja>, illetve e népekhez tartozó, velük vagy nyelvükkel kapcsolatos. *~ nyelvek, filológia.*

görög: Zömében Görögországban élő, indoeurópai nyelvű <nép>, illetve ehhez tartozó, vele kapcsolatos.

héber: *~ nyelv:* az ókori zsidóság sémi nyelve, az izraeli rítusban és Izrael államban ma is használt nyelv.

latin: Az ókori rómaiaktól — a katolikus egyházban napjainkig — használt indoeurópai <nyelv>, illetve ehhez tartozó, ezzel kapcsolatos.

szláv: Az indoeurópai nyelvcsalád egyik ágába tartozó, tömegükben Kelet-, közép-Európában és a Balkán félszigeten élő <népek csoportja>, illetve e népekhez tartozó, velük, vagy nyelvükkel kapcsolatos. *~ népek, nyelvek.*

török: Tömegében Törökországban élő, altaji nyelvet beszélő <nép>, illetve ehhez tartozó, vele kapcsolatos, ott szokásos. *~ kávé:* szüretlenül főzött és fogyasztott kávé.

A természet-tudáskeret elemei:

természet: Az anyagi világ. *A ~ erői; élő ~:* a szerves világ; *élettelen ~:* a szervetlen világ.

hegy: A dombnál magasabb (és meredekebb) földfelszíni kiemelkedés. *A ~ekben lakik, él stb.:* hegyes vidéken lakik, él.; ~nek föl: a hegyen fölfelé.

víz: 1. A Föld nagy részét borító, az élethez nélkülözhetetlen (színtelen, szagtalan, íztelen) folyadék. 2. E folyadéknak a földfelszín valamely részét borító tömege. *A tenger vize.* | Ez mint földrajzi egység. *Európa vizei.*

A számítógéppel végzett formális elemzés számára a szótár sajátos adatbázissá alakítandó, amelyben

- a számítógépes program korpuszaként álló szótár nem tartalmazza az egyes szócikkek összes szavát, csak a fogalmi referenciájúakat, következésképpen a definíciók szóanyagából töröltük a névelőket, a névutókat, a kötőszókat, a tagadószókat, az esetleges módosítószókat vagy partikulákat, a névmásokat (névmási utalásokat), valamint a példákat is (mivel ezek egyrészt „~” jel formájában tartalmazzák a címszót, másrészt a példa többi szavának viszonya az elemzett szöveg kontextusához, valamint a többi szócikk szóanyagához teljesen véletlenszerű). A felsoroltakon kívül töröltem a létigéket, a funkciógéket, a féltartalmas igék és ezek képzett formáit szintén jelentéstanilag részben motiválatlan használatuk miatt: pl.: *magában foglaló* (= rejtő), *ezer évből álló* (= ~et magában foglaló, felölelő stb.)
- az egyes szócikkek belső szerkezete eltér a *Magyar értelmező szótár* szócikkeitől, miszerint bennük a címszó után egymást követik fölülről lefelé haladva a definícióban szereplő tartalmas szavak a definícióbeli sorrendjüknek megfelelően;
- a definícióban szereplő szóalakokat — ha ezek nem az adott szavak alapalakjai — úgy adom meg, hogy nem természetes nyelvi eszközökkel jelölöm
 - az összetett szavakban az összetétel határát, többszörösen összetett szavakban az összetételek határait,
 - toldalékolt szavakban az abszolút, illetve a relatív szótő és a toldalék határát, minden toldalék esetében, mert bár köztudott, hogy a képző új szófajú, új jelentésű szót hozhat létre, az alapszó és a származékszó jelentése között szoros kapcsolat maradhat, amely a szövegösszefüggés szempontjából figyelembe veendő,
 - az összetett szóbeli előtag és utótag határának jelölésére a „+”, a szótő és a toldalék határának jelölésére a „/” jel szolgál; például: *beszédhangok* → *beszéd+hang/ok*; *jelentésű* → *jelent/és/ű*; ahol a toldalékolt forma töve eltér az alapalaktól, a tövet az alapalakra változtatom: *neve* → *név/e*.

Ezeket az elveket követve az egyes címszók explikációi az alábbi formában jelennek meg:

A tudáskeretek elemzése szaknyelvi szövegben (A formalizálás lehetőségei)

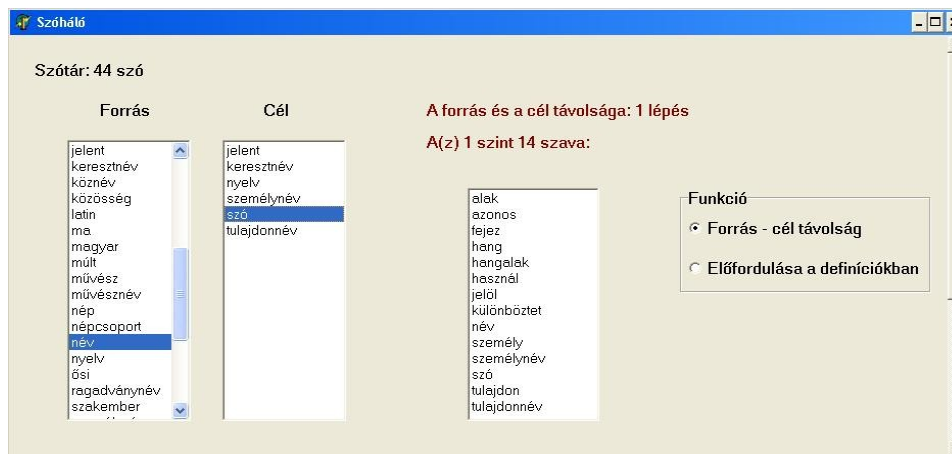
apa férfi gyermek/e nemz/ett/e	ál+név valódi név önként/és/en használ/t név	el\avul/t rég ki\megy/t divat/ból használ/at/ból	ember meg\határoz/atlan személy
eredeti idő/ben első késő/bb/i/nek alap/ja/ul forrás/a/ul tekint/het/ő	év+ezred ezer év/ből idő+szak idő+számít/ás/unk kezdet/e/től idő+egység	év+ezred/es ezer év/et néhány	év+század/os száz év/et néhány év+század
germán indo+európa/i nyelv+család ág/a/t tömeg/e/ben közép- észak- Nyugat+Európa/ban él/ő származ/ó nép/ek csoport/ja nép/ek/hez tartoz/ó nyelv/ük/kel kapcsolat/os	görög zöm/e/ben Görög+ország/ban él/ő indo+európa/i nyelv/ű nép tartoz/ó kapcsolat/os	hang+sor követ/ő beszéd+hang/ok együtt/es/e	héber ő+kor zsidó/ság sémi nyelv/e izrael/i rítus/ban Izrael állam/ban ma használ/t nyelv
hegy domb/nál magas/abb meredek/ebb föld+felszín/i ki\emelked/és	hely+név hely/ség/ek föld+rajz/i alak/ul/at/ok dülő folyó név/e	idegen viszony/a/ban szűk/ebb közösség/én ismer/etlen személy	idő történelem társadalom/i politika/i élet folyam/a szakasz/a
jelent/és gondol/at/i érzelem/i akar/at/i tartalom szó nyelv/i jel tud/at/ban fel\idéz/het egyezmény/es jel+kép utal	kereszt+név utó+név	köz+név tulajdon+név/i jelent/és/ű fő+név	közösség közös élet+viszony/ok munka+viszony/o k él/ő eszme/k cél/ok egyesít/ett ember/ek csoport/ja
latin ó+kor/i róma/i/ak/tól katolikus egyház/ban nap/jaink/ig használ/t indo+európa/i nyelv tartoz/ó kapcsolat/os	ma/i beszél/ő kor/a/ban él/ő működ/ő érvény/es jelenleg/i	magyar tömeg/e/ben Magyar+ország/on él/ő finn+ugor nép Magyar+ország/hoz tartoz/ó kapcsolat/os jellem/ez/ő	múlt el\múl/t idő jelen jövő ellentét/e el\avul/t régén
művész	művész+név	nép	nép+csoport

művész/et ága/ban tevékeny/ség/et képesít/ett személy	némely művész/nek nyilvános/ság használ/t ál+név/e	nagy/obb ember/i közösség közös nyelv rész/ben ered/et hagyomány/ok	nép/nek nép+rajz/i/lag nyelv+járás/ban elkülönül/ő nép/ben kisebb/ség/et csoport/ja
név megjelöl/és/e/re azonos/ít/ás/a/ra megkülönböztet/és/e /re használ/t szó ki\fejez/és hang+alak/ja tulajdon+név személy+név	nyelv szó/k/at beszéd+hang/ok/ból jel+rendszer gondol/at/ok ki\fejez/és/e/nek társadalom/i érintkez/és/nek eszköz/e	ősi nagyon rég	ragadvány+név hivatalos név/vel együtt használ/t tréfa/s gúny/os megkülönböztet/ ő személy+név
szak+ember tudomány+ág/at szakma/t alapos/an ismer/ő hivatás/szerű/en művel/ő személy	személy+név személy/t jelöl/ő tulajdon+név utó+név kereszt+név	szláv indo+európa/i nyelv+család ág/a/ba tartoz/ő tömeg/ük/ben Kelet-+közép- +Európ/a/ban Balkán fél+sziget/en él/ő nép/ek csoport/ja nép/ek/hez tartoz/ő nyelv/ük/kel kapcsolat/os	szó nyelv/nek meg\határoz/ott hang+alak/ú jelent/és/ű önálló egység/e
szülő apa anya együtt	táj+szó nyelv+járás/ok/ban használ/t köz+nyelv/i/től hang+alak/ú jelentés/ű szó	természet anyag/i világ szerv/es szerv/etlen	több egy/nél nagy/obb szám/ú néhány
török tömeg/e/ben török+ország/ban él/ő altaj/i nyelv/et beszél/ő nép tartoz/ő kapcsolat/os szokás/os	tulajdon+név személy/nek állat/nak dolog/nak azonos/ít/ő megkülönböztet/ő szerep/ű egyedi név/e	vezeték+név magyar család+név	víz föld nagy rész/e/t élet/hez nélkülöz/het/etlen szín/telen szag/talan íz/telen folyadék/nak föld+felszín tömeg/e föld+rajz/i egység

A tudáskeretek elemzése szaknyelvi szövegben (A formalizálás lehetőségei)

Ezt a szóanyagot a számítógépes program adatok halmazaként kezeli, amelyben az alábbi műveleteket végzi el.

1. A program meg tudja adni lépésekben valamely forrásként megjelölt szónak és valamely célként megjelölt szónak a távolságát. Egy szó forrásként való megjelölésekor a program lehetséges célként csak azokat a szavakat kínálja föl választásra, melyekkel a forrásként megjelölt szó kapcsolatban van. A kapcsolat ebben az esetben azt jelenti, hogy a forrásnak a definíciójában, vagy a definícióban szereplő szavak definíciójában stb. a célként megjelölhető szavak fordulnak elő. A forrás és a cél távolságát a program lépésekben adja meg: a cél 1 lépésre van a forrástól, ha a forrás definíciójában szerepel; 2 lépésre, ha a forrás definíciójában előforduló valamely szó vagy szavak definíciójában szerepel stb. (A program megadja az adott lépés szintjén — 1 lépés távolság esetén az 1. szinten, 2 lépés távolság esetén a 2. szinten — szereplő összes szót is.)

Például: A forrásként megjelölt *név* szó, a *jelent*, *keresztnév*, *nyelv*, *személynév*, *szó*, *tulajdonnév* szavakkal van kapcsolatban. A *név* és a *személynév*, a *név* és a *szó*, valamint a *név* és a *tulajdonnév* távolsága 1 lépés, ami azt jelenti, hogy e három szó definíciójában a *név* szerepel. A *név* és a *jelent*, a *név* és a *keresztnév*, valamint a *név* és a *nyelv* távolsága 2 lépés, ami azt jelenti, hogy a *név* e három szó definíciójában szereplő valamely szó definíciójában szerepel.

2. A program meg tudja adni azokat a szavakat, amelyek definíciójában valamely megjelölt szó szerepel.

Például: A *név* szó az *álnév*, a *helynév*, a *keresztnév*, a *köznév*, a *művésznév*, a *ragadványnév*, a *személynév*, a *tulajdonnév* és a *vezetéknév* definíciójában fordul elő. (A két funkció összefüggését szemléltetve: ez tehát azt jelenti, hogy ezektől a szavaktól a *név* 1 lépés távolságra van.)

3. A program meg tudja adni a távolságok szótárbeli eloszlását, azaz azt, hogy a szótár 44 szava között elképzelhető összes lehetséges — azaz 44 szó esetében $44 \times 43 = 1892$ — kapcsolat közül hány esetben 1, hány esetben 2 lépés stb. a forrásként megjelölt szó és a célként megjelölt szó távolsága.

Eloszlás	
1. lépésben kapcsolódik:	51 (1, 9)
2. lépésben kapcsolódik:	52 (0, 1)
3. lépésben kapcsolódik:	33 (0, 0)
4. lépésben kapcsolódik:	1 (0, 0)
5. lépésben kapcsolódik:	0 (0, 0)
6. lépésben kapcsolódik:	0 (0, 0)

A számítógépes program e funkcióit alkalmazva lássuk, milyen eredmények fogalmazhatók meg a fentebb feltett kérdésekkel kapcsolatban:

Az 1. kérdés azt kutatja, hogy fedezhető-e fel lényeges különbség az ugyanazon tudáskereten belüli elemek közötti távolság, valamint tetszőleges (egymással jelentéstani kapcsolatban nem vagy csupán véletlenszerűen lévő) szavak távolsága között. Próbaképpen a szövegben érvényesülő név-tudáskeretben adathozható 10 távolság átlagértékét hasonlítottuk össze egy elektronikus adatbázis formájában is elérhető angol egynyelvű szótárban fellelhető 10 tetszőleges távolság átlagértékével.³

A név-tudáskeretben vizsgált távolságok a következőképpen alakultak:

- a *név* és a *személynév* távolsága: 1 lépés;
- a *név* és a *keresztnév* távolsága: 2 lépés;
- a *név* és a *tulajdonnév* távolsága: 1 lépés;
- a *ragadványnév* és a *keresztnév* távolsága: 2 lépés;
- a *ragadványnév* és a *személynév* távolsága: 1 lépés;
- a *ragadványnév* és a *tulajdonnév* távolsága: 2 lépés;
- a *vezetéknév* és a *keresztnév* távolsága: 3 lépés;
- a *vezetéknév* és a *személynév* távolsága: 2 lépés;
- a *vezetéknév* és a *tulajdonnév* távolsága: 2 lépés;
- az *álnév* és a *név* távolsága: 1 lépés.

Az átlagos távolságmutató 10 tudáskeretelem-pár vizsgálata alapján: **1,7**. Ez úgy értelmezendő tehát, hogy a név-tudáskereten belül a szavak átlagosan 1,7 lépés távolságra vannak egymástól, azaz leginkább egymás definíciójában, vagy egy definíció elemeinek definícióiban fordulnak elő.

Ugyanez a vizsgálat az említett angol nyelvű értelmező szótár tetszőleges 10 kapcsolatára a következő eredményt hozta:

- az *oven* (sütő) és a *weather* (időjárás) távolsága: 3 lépés;
- a *father* (apa) és a *smell* (szag) távolsága: 3 lépés;
- a *moon* (hold) és a *god* (isten) távolsága: 2 lépés;
- a *night* (éjszaka) és a *jam* (lekvár) távolsága: 4 lépés;
- a *wife* (feleség) és az *embassy* (nagykövetség) távolsága: 4 lépés;
- a *couch* (heverő) és a *cacao* (kakaó) távolsága: 3 lépés;
- az *athletics* (atlétika) és a *hotel* (szálloda) távolsága: 4 lépés;
- a *letter* (levél) és az *eye* (szem) távolsága: 3 lépés;
- a *factory* (gyár) és a *child* (gyerek) távolsága: 3 lépés;
- a *text* (szöveg) és a *star* (sztár) távolsága: 3 lépés.

Az átlagos távolságmutató 10 tetszőleges szópár vizsgálata alapján: **3,2**. Ez azt jelenti, hogy a szavak átlagosan 3 lépés távolságra vannak egymástól, azaz

³ Elektornikus formátumban, azaz számítógépes feldolgozásra alkalmas formában magyar nyelvű adatbázis tudomásunk szerint egyelőre nem létezik. A Magyar Nyelvtudományi Intézet Korpusznyelvészeti Részlege jelenleg is dolgozik ilyen adatbázison.

az egyik szó a másik szó definíciójában szereplő valamely szó definíciójában előforduló valamely szó definíciójában fordul elő.

A különbség tehát elég látványos: az azonos tudáskeretbe tartozó szavak jelentésmeghatározásaik révén jóval szorosabban kapcsolódnak egymáshoz, mint az egymással tetszőleges jelentésviszonyban álló kifejezések.

A 2. kérdés azt vizsgálja, hogy fedezhető-e fel lényeges különbség az ugyanazon szöveghez rendelhető, de más-más tudáskeretbe tartozó kifejezések közötti távolság, valamint tetszőleges (egymással jelentéstani kapcsolatban nem vagy csupán véletlenszerűen lévő) szavak távolsága között. Próbaképpen ebben az esetben az elemzett szövegrészben érvényesülő öt különböző tudáskeret kifejezései között adatolható 10 távolság átlagértékét hasonlítottuk össze ugyanannak az elektronikus adatbázis formájában is elérhető angol egynyelvű szótárban fellelhető 10 tetszőleges távolságnak az átlagértékével.

A vizsgálat az alábbi eredményt hozta:

a *germán* (nyelvek-tk.) és a *közösség* (ember-tk.) távolsága: 2 lépés;

a *héber* (nyelvek-tk.) és a *ma* (idő-tk.) távolsága: 1 lépés;

a *latin* (nyelvek-tk.) és a *szó* (név-tk.) távolsága: 2 lépés;

a *magyar* (nyelvek-tk.) és a *nép* (ember-tk.) távolsága: 1 lépés;

a *magyar* (nyelvek-tk.) és a *szó* (név-tk.) távolsága: 3 lépés;

a *nép* (ember-tk.) és a *szó* (név-tk.) távolsága: 2 lépés;

a *vezetéknév* (név-tk.) és a *nyelv* (nyelvek-tk.) távolsága: 3 lépés;

a *népcksoport* (ember-tk.) és a *nyelv* (nyelvek-tk.) távolsága: 1 lépés;

a *szláv* (nyelvek-tk.) és a *jelent* (név-tk.) távolsága: 3 lépés;

a *népcksoport* (ember-tk.) és a *szó* (név-tk.) távolsága: 2 lépés.

Az átlagos távolságmutató 10 — más-más tudáskerethez tartozó — szópár vizsgálata alapján: **2,0**. Ez úgy értelmezendő, hogy az azonos szövegrészhez rendelhető, de bizonyos szempontból különböző tudáskeretekhez tartozó szavak átlagosan 2 lépés távolságra vannak egymástól, azaz egy szó valamely másik szó definíciójában szereplő valamely szó definíciójában bukkan fel. Ez a mutató nagyobb az azonos tudáskerethez tartozó szavak távolságának mutatójánál, és kisebb a tetszőleges szavak távolságát kifejező mutatónál. Ez az adat számszerűen azt fejezi ki, hogy az azonos szöveghez (azaz ugyanahhoz a témához), de más-más tudáskerethez tartozó szavak jelentéskapcsolata lazább, mint az ugyanazon tudáskereten belüli szavaké, erősebb azonban a véletlenszerű jelentéskapcsolatban álló szavakénál.

Ez a vizsgálat azzal az érdekes adalékkal is szolgál, hogy felfedezhetjük: az ugyanahhoz a szövegrészhez rendelhető tudáskeretek közül melyek között szorosabb, és melyek között kevésbé szoros a jelentésbeli kapcsolódás. Elég jól tátható e kevés szópár alapján is, hogy a nyelv és az ember tudáskerete elég szoros jelentéskapcsolatban áll egymással (*magyar* – *nép*, *népcksoport* – *nyelv*), a nyelv

és a név tudáskerete között azonban elég laza a jelentésbeli kapcsolat (*vezeték-név – nyelv, szláv – jelent*).

A 3. kérdés arra irányul, hogy egy — a szövegösszefüggés szempontjából — fontos szerepű szó mely szavak definíciójában fordul elő. Ezzel az elemzéssel körvonalazhatók az egy-egy kulcsszó köré szerveződő jelentésmezők, legalábbis olyan jelentéskapcsolatok, amelyek tudáskeretek megállapítását segíthetik.

Néhány példa:

Az ember a közösség és a nép definíciójában fordul elő.

Az idő az eredeti, az évezred és a múlt definíciójában fordul elő.

Az név az álnév, a helynév, a keresztnév, a köznév, a művésznév, a ragadványnév, a személynév, a tulajdonnév és a vezetéknév definíciójában fordul elő.

Végül **a 4. kérdés** azt kutatja, hogy milyen a lépések száma szerinti eloszlás az elemzett szövegrészre jellemző tudáskeretek elemeiből álló halmaz szavai közötti távolságokat tekintve. A mutató 44 szó esetében 44×43 , azaz 1892 kapcsolódásra vonatkozik. Ha ezt a mutatót összevetjük egy tetszőleges szavakból (de ugyanennyi, azaz 44 szóból) álló korpusz eloszlásának adataival, jelentős és ezáltal informatív eltérést tapasztalunk.

a) Az elemzett szövegrészbeli tudáskeretek 44 eleme közötti távolságok eloszlásának mutatói: a forrás és a cél ...

- 1 lépésben kapcsolódik 51 esetben,
- 2 lépésben kapcsolódik 52 esetben,
- 3 lépésben kapcsolódik 33 esetben,
- 4 lépésben kapcsolódik 1 esetben,
- 5 lépésben kapcsolódik 0 esetben,
- 6 lépésben kapcsolódik 0 esetben,
- a 6-nál több lépésben való kapcsolódások száma is minden bizonnyal 0.

b) Ezek a mutatók az eddig is összevetésre használt angol egynyelvű szótár tetszőleges 44 általunk ismert szava közötti távolságokra:

- 1 lépésben kapcsolódik 9 esetben,
- 2 lépésben kapcsolódik 1 esetben,
- 3 lépésben kapcsolódik 0 esetben,
- 4 lépésben kapcsolódik 0 esetben,
- 5 lépésben kapcsolódik 0 esetben,
- 6 lépésben kapcsolódik 0 esetben,
- a 6-nál több lépésben való kapcsolódások száma is minden bizonnyal 0.

c) Ezek a mutatók az eddig is összevetésre használt angol egynyelvű szótár tetszőleges 44 szava közötti távolságokra: a forrás és a cél ...

- 1 lépésben kapcsolódik 1 esetben,
- 2 lépésben kapcsolódik 0 esetben,

- 3 lépésben kapcsolódik 0 esetben,
- 4 lépésben kapcsolódik 0 esetben,
- 5 lépésben kapcsolódik 0 esetben,
- 6 lépésben kapcsolódik 0 esetben.

Az eloszlás mutatója más-más 44 tetszőleges szó kapcsolódásainak az esetében — tapasztalataink szerint — vagy ugyanígy, vagy gyakran úgy alakul, hogy egyáltalán nincs két olyan szó, amely kapcsolatban van egymással. Ez azt jelenti, hogy tetszőleges 44 szó lehetséges kapcsolódásait elemezve valószínűleg nem találhatunk két olyan szót, amelyek jelentéskapcsolatban állnak egymással definícióikon keresztül (1, 2, 3, 4, 5 vagy 6 lépésben). Ez a mutató azért nagyon informatív, mert egy 20 ezer szót tartalmazó szótár szavainak jelentős része marginális, azaz velük nem definiálunk más szavakat, azaz más szavakhoz nem kapcsolódnak.

Látható tehát, hogy a jelentésbeli kapcsolódást illusztráló távolságok eloszlása azt mutatja, hogy egy témáját tekintve egységes szövegrészhez tartozó tudáskeretekben előforduló szavak kapcsolatai sokkal szorosabbak (kisebb az egymáshoz való távolságuk); mint egy tetszőleges ugyanennyi szóból álló korpusz szavainak a kapcsolatai (ha egyáltalán adatolható kapcsolat közöttük).

3. A formalizálás lehetőségei és korlátai a jelentéskapcsolatok elemzésében

Formalizálni olyan vizsgálatokat lehet, amelyekben megnyilvánuló összefüggések matematikai képletekkel explicitté tehetők. Be kell látni, hogy a valóság bonyolult összefüggésinek kifejezésére született nyelvi alakulatok nemigen csupaszíthatók le matematikai törvényszerűségekké. Azt is be kell látni azonban, hogy már a generatív nyelvtan rájött arra, hogy a nyelvi jelenségek olyan bonyolult emberi gondolatoknak a megnyilvánulásai, hogy az emberi agy szüleményeként megnyilvánuló nyelvi formák lehetőség szerinti explicit leírására nem elégséges a nyelvi rendszer eszközeivel operálni, ehhez a nyelv rendszerénél bonyolultabb metanyelv szükséges. A metanyelvként alkalmazható szimbólumok téra csaknem végtelen.

A fenti számítógépes vizsgálat eredményei meggyőzőnek tűnnek annak bemutatásában, hogy egyes szavak jelentései összefüggnek-e, illetve milyen mértékben függnek össze.

A fentebb ismertetett elemzés során kiderülhetett, hogy egy szöveg jelentésösszefüggésének hátterében álló tudáskeret, ill. tudáskeretek összetevőinek fontos szerepük van a szövegnek mind a horizontális, mind pedig a vertikális organizációjában. (A szövegkohézióban az azonos jelentésmezőbe tartozó összetevők szövegmondatról szövegmondatra való visszatérése kap nagy hangsúlyt; a mondatok és a nagyobb szövegegységek vertikális szerveződését tekintve pedig az egyes mikrokompozíciós egységek komplexebb egységekké való szerveződése-

sének háttérben áll valamely — két kisebb egységet jelentéstanilag összekapcsoló — tudáskeret-összetevő.)

A számítógépes elemzés során az is láthatóvá vált, hogy bizonyos szavak jelentéskapcsolatáról árulkodó mutatók összhangban állnak az elemzett szövegrészhez rendelhető tudáskeretek szerveződésével. Azaz az ugyanazon tudáskeret összetevői közötti, valamint az ugyanazon szövegrészhez tartozó, de különböző tudáskeretbe tartozó szavak közötti jelentéskapcsolatot a formalizált elemzés is nyilvánvalóvá tette, szemben a tetszőleges szavak közötti jelentéskapcsolattal.

Be kell látni azonban, hogy a jelentéskapcsolatok ilyenfajta vizsgálata túlságosan leegyszerűsíti a „jelentésbeli összefüggés” értelmezését: eleve komplex jelentésű (jelentés-összetevők bonyolult összefüggésiből létrejövő jelentésű) szavak előfordulását vizsgálja a definíciókban. Figyelmen kívül hagyva a jelentés-meghatározások bizonyos mértékű önkényességét a szóválasztást tekintve, és nem törődve azzal sem, hogy egy nyelvi megformált jelentés-meghatározás nem tartalmaz (mert nem tartalmazhat) minden jelentés-összetevőt szavak, azaz explicit nyelvrendszer-eszközök formájában. Vizsgálni pedig — akár formálisan, akár természetes nyelvi eszközökkel — csak olyan jelentéseket lehet, amelyben az összetevők valamilyen halmazelemként foghatók fel.

A fenti vizsgálat talán egzaktabb eredményt hozna egy lexiko-szemantikai alapon összeállított tezaurusz alapján, amelyben egy-egy szó jelentése nem más — szintén összetett jelentésű — szavakból létrehozott definícióként van megadva, hanem ún. elemi predikátumok, azaz jelentéstanilag tovább nem szegmentálható szemantikai kategóriák soraként. (Kiefer 2000: 65). Például:

	EMBER	FÉRFI	FELNŐTT
Férfi	+	+	+
Nő	+	—	+
Lány	+	—	—
Fiú	+	+	—

A szóháló módszerével közelítve meg korpuszként a lexiko-szemantikai explikációkat jelentéstanilag összefüggő szóhalmazokat lehetne definiálni, ennek következtében talán kontextustól független tudáskereteket is.

Irodalomjegyzék

- Kiefer Ferenc é. n. *Jelentéselmélet*. Budapest, Corvina.
 Szikszainé Nagy Irma 1999. *Leíró magyar szövegtan*. Budapest, Osiris.
 Petőfi S. János 2004. A szövegösszefüggést biztosító relációk elemzésének aspektusai. (Lásd jelen kötetben.)